

Bioethica

Vol 3, No 2 (2017)

Bioethica

Bioethics and the epistemological paradigm of complexity

Ελένη Ρεθυμνωτάκη (Eleni Rethimiotaki)

doi: [10.12681/bioeth.19721](https://doi.org/10.12681/bioeth.19721)

To cite this article:

Ρεθυμνωτάκη (Eleni Rethimiotaki) E. (2017). Bioethics and the epistemological paradigm of complexity. *Bioethica*, 3(2), 17-25. <https://doi.org/10.12681/bioeth.19721>

Πρωτότυπη Εργασία

Η βοηθική και το επιστημολογικό παράδειγμα της πολυπλοκότητας

Ελένη Ρεθυμιωτάκη

Επ. Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας του Δικαίου, Νομική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών,
Πρόεδρος Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής

 erethemn@law.uoa.gr

Περίληψη

Σχεδόν μισό αιώνα τώρα η ρύθμιση της βιοϊατρικής έρευνας και των τεχνολογικών εφαρμογών της ιδίως στην ιατρική πρακτική πραγματοποιείται μέσα από ένα καινοφανή συνδυασμό αφενός των θετικών επιστημών με τις ανθρωπιστικές και αφετέρου, της φιλοσοφίας με την κοινωνική θεωρία για την επιστήμη. Ωστόσο ο συνδυασμός τους εξακολουθεί να αποτελεί πρόκληση τόσο πρακτικά όσο και θεωρητικά. Το πρακτικό διακύβευμα είναι το πώς εναρμονίζεται η τεχνοεπιστημονική πρόοδος με την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη που αυτή επιφέρει με την προστασία των φυσικών και κοινωνικών αγαθών καθώς και τον σεβασμό των ατομικών ελευθεριών. Πέραν αυτού όμως η ρύθμιση της βιοϊατρικής αποτελεί και θεωρητικά μια επιστημολογική πρόκληση. Το έργο του εκλειπόντος Θανάση Παπαχρίστου, Καθηγητή της Νομικής Σχολής του Ε.Κ.ΠΑ. και πρώην μέλους της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής υπήρξε πρωτοπόρο ακριβώς διότι αντιλήφθηκε την διπλή πρόκληση όντας ταυτόχρονα αστικολόγος και κοινωνιολόγος του δικαίου.

Το άρθρο εξηγεί πρώτον τους λόγους για τους οποίους το έργο του ανοίγεται προς μια δυναμική θεώρηση της ρύθμισης της βιοϊατρικής. Δεύτερον προχωρεί περαιτέρω και αφού παραθέσει τις βασικές θεωρητικές παραδοχές του επιστημολογικού παραδείγματος της πολυπλοκότητας, αναπτύσσει επιχειρήματα υπέρ της υιοθέτησης του για την ερμηνεία και την περιγραφή της βιοηθικής με το βιοδίκαιο και τον συνδυασμό τους στο σύγχρονο μοντέλο ρύθμισης της βιοϊατρικής. Τρίτον εκτίθενται κάποιες σκέψεις σχετικά με την εφαρμογή του παραδείγματος της πολυπλοκότητας στο ελληνικό μοντέλο ρύθμισης της βιοϊατρικής και την δυναμική ανάπτυξης της βιοηθικής στο πλαίσιο του.

Bioethics and the epistemological paradigm of complexity

Eleni Rethimiotaki

**As. Professor of Law, Law School, National and Kapodistrian University of Athens
Chair, Hellenic National Bioethics Commission**

Abstract

Nearly half a century now, the regulation of biomedical research and its technological applications, particularly in medical practice, takes place through a novel combination of positive sciences with humanities, philosophy and social theory of science. However, their combination is still a challenge both practically and theoretically. The practical challenge is how scientific and technological progress combined to the economic and social development it brings is harmonized with the protection of natural and social goods as well as the respect for individual freedoms. Besides, the regulation of biomedicine consists an epistemological challenge for philosophy and theory of science. The work of the deceased Thanassis Papachristou, Professor of Law School of the National and Kapodistrian University in Athens and a former member of the National Bioethics Committee, has been a pioneer precisely because he perceived the dual challenge being simultaneously a civilist and a sociologist of law.

The article explains first the reasons why his work opens up to a dynamic view of the regulation of biomedicine. Second, it proceeds further and after quoting the basic theoretical assumptions of the epistemological example of complexity, it develops arguments in favor of its adoption for the interpretation and description of bioethics with bio-law and their combination in the modern model of regulation of biomedicine. Thirdly, the article exposes some thoughts about the implementation of the complexity paradigm in the case of the Greek model of regulation of biomedicine and the dynamics of bioethics development within it.

Γιατί λοιπόν χρειάζεται να συνδυαστούν οι θετικές επιστήμες με τις ανθρωπιστικές, η ηθική φιλοσοφία με την κοινωνική θεωρία προκειμένου να αξιολογηθεί και να ρυθμιστεί η βιοϊατρική τεχνολογία, οι χρήσεις της και οι κοινωνικές πρακτικές που υφαίνονται γύρω τους; Πως μπορούν να συνδυαστούν όλα τα παραπάνω προκειμένου να επιτευχθεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο η τεχνοεπιστημονική ανάπτυξη, η προστασία των κοινωνικών αγαθών και ο σεβασμός των ατομικών ελευθεριών; Σε αυτά τα ερωτήματα αναζητούνται απαντήσεις σχεδόν μισό αιώνα τώρα. Η εκδήλωση που διοργάνωσε η Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής στην μνήμη του καθηγητή της Νομικής Σχολής του Ε.Κ.ΠΑ. Θανάση Παπαχρίστου, αποτέλεσε μια ακόμα αφορμή για αναστοχασμό στα θεωρητικά ερωτήματα και τις πρακτικές απαντήσεις, με εξειδίκευση στην Ιατρικά Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή (I.Y.A.), τα προσωπικά δεδομένα υγείας και στα προβλήματα που προκύπτουν στο τέλος της ανθρώπινης ζωής. Ο τιμώμενος καθηγητής και πρώην μέλος της Εθνικής Αρχής Βιοηθικής υπήρξε ένας από τους πρώτους που αντιλήφθηκαν το είδος και το μέγεθος της πρόκλησης που θέτει η ρύθμιση της βιοϊατρικής. Αφού εξηγήσουμε τους λόγους για τους οποίους το έργο του μπορεί να εμπνεύσει μια δυναμική σύλληψη της (1), θα αναδείξουμε τα στοιχεία της βιοηθικής που φαίνεται να «χωρούν» στις έννοιες και την μεθοδολογία του επιστημολογικού παραδείγματος της πολυπλοκότητας (2). Τέλος θα διερευνήσουμε εάν και κατά πόσον το παράδειγμα αυτό μπορεί να περιγράψει το ελληνικό μοντέλο ρύθμισης της βιοϊατρικής και την λειτουργία της βιοηθικής στο πλαίσιο του ή/ και να φωτίσει τις δυσλειτουργίες της (3).

1. Προλεγόμενα για το έργο του Θανάση Παπαχρίστου ως πηγή έμπνευσης για μια δυναμική ανάλυση του βιο-δικαίου, της βιο-ηθικής και της βιοϊατρικής

Ο Θανάσης Παπαχρίστου εμπνέονταν από το ιδεώδες του «πεφωτισμένου» νομικού επιστήμονα που δεν εγκλωβίζεται σε μια τεχνοκρατική τύπου αναζήτηση λύσεων σε συγκυριακά προβλήματα αλλά μετέχει στις κοινωνικές και ιδεολογικές διεργασίες της εποχής του όπως αυτές αντανακλώνονται στις νομοθετικές επιλογές και τις εφαρμογές τους. Καθώς αντιλαμβάνονταν τον

ραγδαίο ρυθμό αλλαγής των σύγχρονων κοινωνικών σχέσεων έπαιρνε θέσεις που δεν μπορούν παρά να συνδέονται με κοινωνικές αξίες. Για αυτό και ακολουθώντας την παράδοση των ελληνικών νομικών με πολύ αυξημένη δημοκρατική ευαισθησία όπως ο Γεώργιος Κουμάντος¹ και ο Αριστόβουλος Μάνεσης², απέρριπτε την μομφή ότι μιλώντας για τις κοινωνικές εντάσεις που διατρέχουν το δίκαιο και για το πώς αυτό θα έπρεπε να είναι και να λειτουργεί η νομική επιστήμη «εκπίπτει» σε πολιτικό λόγο. Η διερεύνηση νομοθετικών προβλημάτων και η διατύπωση προτάσεων συμπεριλαμβάνεται στο πεδίο δράσης του νομικού επιστήμονα που εν προκειμένω δεν ήταν αποκλειστικά αστικολόγος αλλά και κοινωνιολόγος του δικαίου. Ο Θανάσης Παπαχρίστου διέθετε την σπάνια ικανότητα να συνδυάζει το βλέμμα του νομικού, την εσωτερική προσέγγιση του δικαίου με τη ματιά του κοινωνιολόγου του δικαίου, την εξωτερική οπτική.³ Θεωρούσε ότι το δίκαιο αποτελεί ταυτόχρονα ένα κανονιστικό σύστημα και ένα προϊόν των κοινωνικών σχέσεων όπου παράγεται και εφαρμόζεται. Αναμφίβολα ο συνδυασμός των δύο διαφορετικών οπτικών προϋποθέτει μια πολύ βαθιά γνώση κανόνων και θεσμών του δικαίου. Επιπλέον προϋποθέτει αίσθηση της κοινωνικής πρακτικής, των κοινωνικών ομάδων και των συμφερόντων τους, που το δίκαιο διαμεσολαβεί στις δημοκρατικές κοινωνίες. Αυτή η αίσθηση έκανε τον Θανάση Παπαχρίστου να βρίσκεται σε μια

¹ Η νομική επιστήμη ορίζεται ως επιστήμη κοινωνικού προβληματισμού ώστε ο νομικός που ασχολείται με την νομοθετική προετοιμασία για την επίλυση κοινωνικών προβλημάτων συνεισφέρει και στη θέσπιση αποτελεσματικών νομικών ρυθμίσεων. Παπαχρίστου Θ. Η δικαίωση ενός Αστικολόγου. ΚριτΕ 2002:36-53. Προδημοσίευση Σύμμεικτα Γ Κουμάντου, Αντ.Ν.Σάκκουλας, 2004. Παραπέμπει σε Κουμάντο Γ. Η απολογία ενός Αστικολόγου. Πνευματικό οδοιπορικό από την Κοινωνιολογία στο Αστικό δίκαιο^β. Αντ.Ν.Σάκκουλας, 1976. Επίσης Σούρλας Π. Νομοθετική Θεωρία και Νομική Επιστήμη. Αντ.Ν.Σάκκουλας, 1981:24.

² Μάνεσης, Αρ. Δίκαιο, Σύνταγμα, Πολιτική. Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1980: 27-28.

³ Παπαχρίστου Θ. Κοινωνιολογία του δικαίου. Αντ.Ν. Σάκκουλας, 1999, Commaille J, Perrin F. Le modèle de Janus de la sociologie juridique. Droit et Société, 1985: 95-110 και Ost F, Kerchove (van de), M. Le système juridique entre ordre et désordre. PUF, 1988.

συνεχή εγρήγορση. Για αυτό και μπορούσε να αντιληφθεί έγκαιρα τις προκλήσεις για το δίκαιο στα αρχικά στάδια που γεννώνται. Υπήρξε δε ιδιαίτερα τολμηρός τόσο στην θεωρητική ερμηνεία τους ως κοινωνιολόγος του δικαίου όσο και στις προτάσεις για την πρακτική αντιμετώπιση τους ως νομικός και όσον αφορά τα ζητήματα που θέτει η βιοϊατρική.

Έτσι εντόπισε την αυτορρυθμιστική δυναμική των κοινωνικών πεδίων όπου αναπτύχθηκαν προοδευτικά τεχνολογίες αιχμής, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και η βιοϊατρική κατά το τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα και διείδε την πρόσκληση που θα έθεταν στο δίκαιο του 21^{ου} αιώνα. Πράγματι ήδη από τα μέσα της δεκαετίας '90, το κρατικό δίκαιο «συνεπλάκη» με κανόνες αυτορρύθμισης σε όλα τα πεδία κοινωνικών σχέσεων όπου οι εθνικοί νομοθέτες καλούνταν να εμπλακούν ενώ ταυτόχρονα αμφισβητούνταν εάν έπρεπε και εάν μπορούσαν να το πράξουν. Υιοθετώντας μια ανοιχτή και σχεσιακή θεώρηση που επιτρέπει τον αναστοχασμό για την παραγωγή και την εφαρμογή του δικαίου καθώς και τις σχέσεις του με άλλα κανονιστικά συστήματα στις σύγχρονες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες προετοίμασε το έδαφος για να εισαχθεί και στην ελληνική νομική επιστήμη η θέση των ζητημάτων και η αναζήτηση απαντήσεων υπό την θεωρητική οπτική του παραδείγματος της πολυπλοκότητας. Με ποιο λοιπόν τρόπο το έκανε αυτό; Ο Θανάσης Παπαχρίστου είχε την τόλμη να εισάγει, θέτοντας δημόσια ένα «βέβηλο» όπως ο ίδιος το χαρακτήρισε, ερώτημα για το «πόσο αντέχει ακόμα η πυραμίδα»⁴ του νεωτερικού δικαίου, να διερωτηθεί δηλαδή για το πόσο εύστοχη παραμένει η μεταφορά που χρησιμοποίησε ο Hans Kelsen, ο θεμελιωτής του νομικού θετικισμού για το νεωτερικό δίκαιο.⁵ Η έντονη αμφισβήτηση του θετικιστικού παραδείγματος αποτελεί βασική προϋπόθεση για να ξε-

κινήσει ο αναστοχασμός στο πεδίο της νομική επιστήμης όπως και η παραπάνω παραδοχή ότι ο επιστήμονας ερευνητής αναμειγνύεται σε αξιακά θέματα και αποτιμήσεις.⁶

Περαιτέρω γράφει χαρακτηριστικά:⁷ «και για να ειπωθούν τα πράγματα με το όνομα τους: μήπως τελικά η αυτορρύθμιση αποτελεί σύμπτωμα της διπλής κρίσης του κρατικού δικαίου και του νομικού θετικισμού αλλά και την απάντηση στην κρίση αυτή;». Συνεχίζει δε ευθαρσώς διαπιστώνοντας ότι «οι κανόνες αυτορρύθμισης είναι κανόνες εξουσιαστικής υφής που επιβάλλουν ιδιωτικά κέντρα εξουσίας ... αλλά ο νόμος εξακολουθεί να αποτελεί τον εγγυητή των ελευθεριών» και προτείνει «ένα δίκαιο εύκαμπτο, ανοιχτό στις εξελίξεις που θα αφήνει περιθώρια αυτορρύθμισης αλλά ταυτόχρονα θα την κατευθύνει και θα την ελέγχει κατά τρόπο αποτελεσματικό».⁸ Με αυτόν τον ευσύννοπτο και λιτό τρόπο ο Θανάσης Παπαχρίστου έκανε ένα επόμενο βήμα. Ανέδειξε την ορθολογικότητα της πολυπλοκότητας στο σύγχρονο δίκαιο, αναποδογυρίζοντας την θετικιστική μεταφορά της πυραμίδας ώστε πλέον αυτή να στηρίζεται στην αιχμή και κορυφώνεται σε μια έδρα όπου καταλήγουν περισσότερες παράλληλες ιεραρχίες.⁹ Η αυτορρύθμιση είναι ταυτόχρονα το πρόβλημα αλλά και η λύση για το νεωτερικό δίκαιο. Προκαλεί αταξία αλλά και επιφέρει και την τάξη μέσα από την αλληλεπίδραση της με το δίκαιο. Ελπίζει όμως ότι ένα εύκαμπτο δίκαιο που αποδέχεται την συμπληρωματικότητα και την ανταγωνιστικότητα με την αυτορρύθμιση θα μπορέσει να την κατευθύνει και να την ελέγξει σε τελική ανάλυση. Είναι όμως δυνατό να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, να επιλυθεί η καταρχήν τουλάχιστον αντινομία και εάν

⁴ Παπαχρίστου Θ. Πόσο αντέχει ακόμα η πυραμίδα; σε: Παπαχρίστου Θ., Βερναρδάκη Χ., Θεοδόσης Γ., Καμτσίδου Ιφ., Μανωλάκου Κ., Μήτρου Λ., Παπακωνσταντίνου Β., Ρεθυμιωτάκη Ελ., Στρατηλάτης Κ., Τασόπουλος Γ. Αυτορρύθμιση, Δίκαιο και Κοινωνία στον 21^ο αιώνα. Εκδόσεις Σάκκουλα, 2005:133- 161.

⁵ Brian I, Langford P, McGarry J. Hans Kelsen and Max Weber: The Foundation of Juridico- Political. Routledge, 2016.

⁶ Δεληγιώργη Αλ. Φιλοσοφία των Κοινωνικών Επιστημών, Θετικιστικού, Ερμηνευτικού και Διαλεκτικού Τύπου. Εκδόσεις Ζήτη, 2011: 232. Κάθε εννοιολόγηση βασίζεται σε αρχές και άρα ο επιστήμονας που ερευνά και αναλύει δεν μπορεί να θέσει εαυτόν εκτός του ιστορικού και κοινωνικού πλαισίου του μέσω του οποίου αντιλαμβάνεται τον φυσικό κόσμο και την κοινωνική ζωή.

⁷ Παπαχρίστου (2005) όπ. π.

⁸ *ibid.*

⁹ Ost F, Kerchove (van de) M. De la pyramide au réseau? Pour une théorie dialectique du droit. Publications des Facultés universitaires Saint-Louis, 2002.

ναι σε ποιο βαθμό έχει αυτό επιτευχθεί στην περίπτωση της ρύθμισης της βιοϊατρικής; Υπό την οπτική του επιστημολογικού παραδείγματος της πολυπλοκότητας ενδέχεται και να είναι.

2. Η ρύθμιση της βιοϊατρικής σύμφωνα με το επιστημολογικό παράδειγμα της πολυπλοκότητας

Το τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα μετά την έκρηξη του θετικιστικού παραδείγματος, την επικράτηση της τεχνολογικής ορθολογικότητας και την διαρκή κρίση που αυτή επέφερε, το εναλλακτικό επιστημονικό παράδειγμα της πολυπλοκότητας πρότεινε όχι μόνο νέες έννοιες και μεθοδολογικά εργαλεία αλλά και μια διαφορετική θεώρηση του ανθρώπου και της επιστημονικής δράσης στην φύση και την κοινωνία.¹⁰ Κάποιες βασικές προτάσεις του είναι:

- Η κατάργηση του διαχωρισμού της επιστήμης από την φιλοσοφία ώστε να καταστεί δυνατή η αυτοσυνειδησία, να αρθούν οι αντινομίες και να επανασυνδεθεί η τεχνοεπιστήμη με κοινωνικές αξίες.
- Η ρευστοποίηση των διαχωριστικών στεγανών μεταξύ επιστημονικών κλάδων ώστε να διευκολυνθεί η διεπιστημονική ανταλλαγή προκειμένου να αναδεικνύεται κάτι ενιαίο ως μια δυναμική, ρευστή εικόνα, μια συνδυαστική κατασκευή που συντίθεται από πολλαπλές σχέσεις.
- Η υπέρβαση της αυθαίρετης αναγωγής του σύνθετου στο απλό και η υιοθέτηση της διαλογικής αρχής μεταξύ τάξης και αταξίας. Το παράδειγμα της πολυπλοκότητας αποδέχεται δηλαδή ότι τα στοιχεία συνθέτουν μια πλεγματική πραγματικότητα μέσα από τις συμπληρωματικές και αντιθετικές σχέσεις που αναπτύσσουν.
- Η αντικατάσταση του γραμμικού μοντέλου διάδρασης από το κυκλικό και η υιοθέτηση της αρχής της ανάδρασης. Αποδέχεται δηλαδή ότι όχι μόνον το αίτιο προκαλεί το αποτέλεσμα αλλά και ανάποδα ότι το αποτέλεσμα

επιδρά και αναδιαμορφώνει με την σειρά του το αίτιο.

- Η αποδοχή της ολογραφικής αρχής σύμφωνα με την οποία το όλο εγγράφεται στα μέρη και αντίστροφα π.χ. κάθε ερευνητής «περιέχει» όλη την κοινωνία της οποίας είναι μέρος μέσα από την γλώσσα, τον πολιτισμό και τους κανόνες της.

Οι παραπάνω παραδοχές είναι λοιπόν κατάλληλες να εξηγήσουν την εμφάνιση, την ανάπτυξη και την λειτουργία της βιοηθικής; Προκειμένου να απαντήσουμε ως αναρωτηθούμε πρώτον τι χαρακτηρίζει την βιοηθική, δεύτερον τους λόγους που εξηγούν το γιατί αναδύθηκε και τρίτον, τι είδους σχέσεις αναπτύσσονται μεταξύ βιοηθικής και βιοδικαίου και πως εντάσσεται η βιοηθική στο συνολικό ρυθμιστικό μοντέλο της βιοϊατρικής.

Α. Καταρχάς η βιοηθική έχει πλέον εγκαθιδρυθεί με τρεις διαφορετικές μορφές δηλαδή ως φιλοσοφικός στοχασμός, ως δημόσιος διάλογος και ως συνιστώσα ενός νέου μοντέλου οργάνωσης και ελέγχου της βιοϊατρικής, τη λεγόμενη συρρύθμιση.¹¹ Ως φιλοσοφικός στοχασμός, αποτελεί μια αναζήτηση αξιών που μπορούν να θεμελιώσουν ατομικές και συλλογικές αποφάσεις για τις επιστήμες της ζωής και της υγείας μέσω μιας λογικής επιχειρηματολογίας. Εστιάζεται μεν σε πρακτικά διλήμματα αλλά προσφέρει μια αξιολογική προοπτική θεώρησης της επιστημονικής δράσης στο σύνολο της. *Η βιοηθική δηλαδή αποτελεί τον κοινό τόπο μεταξύ της φιλοσοφίας και της βιοϊατρικής επιστήμης με τις πρακτικές εφαρμογές της και τα ευρύτερα κοινωνικά ζητήματα που αυτά εμπλέκονται.* Ένας κεντρικός ά-

¹⁰ Δελγιώργη 2011: 226 και 245, Γεωργοπούλου Π. Η στρόφη της κοινωνικής σκέψης στις επιστήμες της πολυπλοκότητας. Κριτική, 2010 και Morin Ed. Introduction à la pensée complexe. Seuil, 2005.

¹¹ Rethimiotaki El. De la déontologie médicale à la bioéthique. Presses Universitaires de Septentrion, 2002 και Isambert F-A. Aux sources de la bioéthique. Le Débat, 1983/25 : 83-99. Ο όρος «βιοηθική» χρησιμοποιήθηκε από τον Αμερικανό βιολόγο Potter Van Rensselaer, ο οποίος στο βιβλίο του Bioethics: Bridge to the future. Prentice hall, 1971, την ορίζει ως ένα νέο πεδίο όπου η φιλοσοφία συναντά την επιστήμη προκειμένου ο άνθρωπος ως ανπόσπαστο μέρος της βιόσφαιρας αναζητά κριτήρια για το τι είναι σωστό και λάθος προκειμένου να ρυθμίσει την συμπεριφορά του ευρύτερα. Με την έννοια αυτή συμπεριλαμβάνει την περιβαλλοντολογική ηθική και την ηθική των επιστημών της ζωής και της υγείας.

ξονας του φιλοσοφικού αναστοχασμού για την βιοϊατρική επιστήμη είναι το ανθρώπινο σώμα και η ανθρώπινη ζωή, που καθώς χρησιμοποιούνται για θεραπευτικούς σκοπούς τείνουν να εργαλειοποιηθούν και να εμπορευματοποιηθούν για δημόσιους και ιδιωτικούς σκοπούς. Επιπλέον η βιοϊατρική είναι προϊόν διεπιστημονικότητας και η βιοηθική αναπτύσσεται μέσα από το διάλογο μεταξύ επαϊόντων από διάφορες επιστημονικές ειδικότητες. Δημιουργήθηκε εξαιτίας της κατάλυσης των διαχωριστών γραμμών που εμποδίζουν την ανταλλαγή της γνώσης και της επιχειρηματολογίας περί του πρακτέου. Αποτελεί λοιπόν ένα δημόσιο διάλογο μεταξύ «επαϊόντων», δηλαδή όσων νομιμοποιούνται προοδευτικά ως τέτοιοι ενώπιον της κοινής γνώμης, κυρίως μέσω των Μ.Μ.Ε. Πρόκειται για επιστήμονες, φιλοσόφους, θεολόγους, νομικούς και εκπροσώπους διεθνών και κρατικών οργανισμών, ιδιωτικών φορέων δράσης και ομάδων της κοινωνίας πολιτών. Στο πλαίσιο αυτού του διαλόγου ενημερώνονται οι πολίτες και ευαισθητοποιείται η κοινή γνώση στις κοινωνικές αξίες που διακυβεύονται και τα μεγάλα ηθικά διλήμματα που θέτει η τεχνοεπιστημονική ανάπτυξη. Η βιοϊατρική είναι μια τεχνολογία που εμπλέκει επιστημονικές θεωρίες, με θεραπευτικές μεθόδους και κοινωνικές πρακτικές που θέτουν σύνθετα προβλήματα. Η ιδιάζουσα δυσκολία να αναδειχθούν οι πολλαπλές όψεις των βιοηθικών ζητημάτων στη δημόσια συζήτηση δεν οφείλεται μόνο στην συρρίκνωση της δημόσιας σφαίρας και την δυστροφία της δημοκρατίας στις σύγχρονες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες. Οφείλεται επίσης στην ανάδραση των αποτελεσμάτων και τεχνολογικών προϊόντων που γεννά η επιστημονική πρακτική, με ραγδαίο ρυθμό ανάπτυξης σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης και οξυμένου ανταγωνισμού, τα οποία διαρκώς την επαναδιαμορφώνουν.

Β. Η βιοηθική αναδύθηκε για να ενδυναμώσει αξιολογικά την λήψη πρακτικών αποφάσεων στην ίδια την ερευνητική κοινότητα αλλά και σε νομοκοινοπολιτικό επίπεδο. Οι ίδιοι οι γιατροί και οι επιστήμονες ανέδειξαν τις δυσκολίες να διαχειριστούν τεχνολογίες, να αξιολογήσουν κινδύνους και να συμφιλιώσουν αντικρουόμενα συμφέροντα. Έκδηλη ήταν και η πολιτική αμηχανία να θεμελιωθούν αξιολογικά κριτήρια στάθμισης προκειμένου να ληφθούν αποφάσεις για την ορ-

γάνωση των βιοϊατρικών πρακτικών. Από την μια διαφαίνονται μεγάλες, πολλές φορές ανατρεπτικές θεραπευτικές, προγνωστικές και βελτιωτικές δυνατότητες και από την άλλη ελλοχεύουν οι κίνδυνοι της εργαλειοποίησης και εμπορευματοποίησης του ανθρώπινου σώματος και της ανθρώπινης ζωής, η παρέμβαση με άγνωστα και ανεξέλεγκτα αποτελέσματα και η προσβολή ατομικών δικαιωμάτων όπως η ιδιωτικότητα. Η σύνθεση, η αρμοδιότητα και η λειτουργία των Επιτροπών Βιοηθικής φαίνεται ότι εμπνέονται από την ολογραφική αρχή, λύνουν την τεχνοκρατική και την θεωρητική ακαμψία ώστε οι συμμετέχοντες φιλόσοφοι και επιστήμονες να συνδέουν με αξιολογικές αρχές τα πρακτικά προβλήματα και τις όποιες λύσεις προτείνουν. Η βιοηθική επικράτησε προοδευτικά ως ένα μοντέλο ελέγχου των βιοϊατρικών πρακτικών μέσω διεπιστημονικών Επιτροπών με συμβουλευτική αρμοδιότητα. Μέσα από την περιπτωσιολογική αντιμετώπιση των ζητημάτων δημιουργήθηκε ένα πλέγμα κανόνων, οργάνων και διαδικασιών, που επένδυσαν αξιολογικά και οργάνωσαν πρακτικά τις κοινωνικές σχέσεις που υφαίνουν οι βιοϊατρικές πρακτικές. Οι Επιτροπές να μεν γνωμοδοτούν επί συγκεκριμένων ερωτημάτων αλλά προοδευτικά διαμόρφωσαν ένα σύνολο αρχών, που λειτούργησαν ως σημεία αναφοράς για όλους όσους εμπλέκονται στις βιοϊατρικές πρακτικές. Ενώ δεν διαθέτουν κανονιστική ισχύ και μηχανισμούς ελέγχου εμπνέουν νομοθέτες, δικαστές και θεσμικούς φορείς.

Η λειτουργική καινοτομία της βιοηθικής συνίσταται και στο ότι επιχειρεί να ενσωματώσει στους κανόνες και στις διαδικασίες της την αρχή της ανάδρασης. Οι Επιτροπές συχνά σταθμίζουν βιοηθικά διλήμματα προσωρινά ενώ καταλήγουν σε γνωμοδοτήσεις με αποκλίνουσες απόψεις. Τα ραγδαία εξελισσόμενα και έντονα αμφιλεγόμενα ερωτήματα απαντώνται προσωρινά, αφήνονται δηλαδή ανοιχτά και επαναδιαμορφώνονται όχι μόνον υπό την επίδραση των νέων τεχνολογικών δεδομένων αλλά και βάσει επαναξιολόγησης της εμπειρίας που κάθε φορά μεσολαβεί. Έτσι οι βιοηθικές αρχές διαμορφώνονται βήμα-βήμα ενώ συνεχώς εγείρονται νέα ζητήματα που ανανεώνουν την θεματολογία και την περιπτώσεις εφαρμογής τους.

Γ. Με βάση τα παραπάνω μπορεί κανείς να διερωτηθεί γιατί ήταν τόσο δύσκολο να ενεργοποιηθεί το δίκαιο ενόψει της ρύθμισης της βιοϊατρικής. Εκ των υστέρων οι λόγοι προβάλλουν πιο ξεκάθαρα! Σίγουρα η δεκαετία του '90 που ήταν ώριμες οι συνθήκες για ρύθμιση το κρατικό δίκαιο βρίσκονταν σε μια φάση μετάβασης, όπου έχανε την παλιά αίγλη ενώ ακόμα αναζητούνταν ο νέος ρόλος του, άρρηκτα συνδεδεμένο με τον κρατικό θεσμό. Επισημαίνεται ότι το σοβαρότερο επιχείρημα υπέρ της ακαταλληλότητας του δικαίου να ρυθμίσει την βιοϊατρική ήταν η βραδύτητα στην παραγωγή και ανανέωση των κανόνων του, η ακαμψία τους και η ανεπάρκεια εποπτείας και ελέγχου για την εφαρμογή τους. Το τελευταίο οξύνονταν στην περίπτωση της ρύθμισης της βιοϊατρικής με δεδομένη την διασυνοριακή κυκλοφορία της χρηματοδότησης, της επιστημονικής τεχνογνωσίας και δικτύωσης καθώς και της διακίνησης των προϊόντων και των υπηρεσιών της. *Εντέλει μεταξύ βιοηθικής και βιοδικαίου αναπτύχθηκε μια κυκλική επικοινωνία, ένα πλέγμα που σχηματίζουν οι ανταγωνιστικές και συμπληρωματικές σχέσεις τους μέσω του οποίου ρυθμίζονται οι κοινωνικές σχέσεις που υφαίνονται οι βιοϊατρικές πρακτικές.*¹² Αυτό σημαίνει ότι η βιοηθική δεν στεγανοποιείται αλλά επικοινωνεί με το δίκαιο και αντίστροφα. Στην πράξη η ρύθμιση της βιοϊατρικής επιτυγχάνεται μέσω του συντονισμού περισσότερων κανονιστικών συστημάτων με πορώδη και ρευστά όρια. Οι κανόνες μετακυλούνται και τα όργανα συνδυάζονται κατά τέτοιο τρόπο ώστε η βιοϊατρική ρυθμίζεται πλέον μέσω ενός θεσμικού δικτύου του οποίου κάθε κόμβος μπορεί να συμβάλλει σε ένα ρευστό και διαρκώς ανοιχτό αποτέλεσμα. Πρόκειται για ένα φαινόμενο νομικού πλουραλισμού που δεν είναι απλώς μια θεωρητική υπόθεση αλλά μια κανονιστική αρχή.¹³ Το κρατικό δίκαιο συμ-

πλέκεται διαρκώς, επικοινωνεί κυκλικά όχι μόνο με το υπερεθνικό και διεθνικό αλλά και με τα κανονιστικά πλέγματα της τεχνοεπιστήμης και της βιοηθικής προκειμένου να επιτευχθεί η ρύθμιση της βιοϊατρικής. Αυτό το μοντέλο συντονισμού απαιτεί αμοιβαίες προσαρμογές, συγχώνευση συντονισμού, επαναδιαπραγμάτευση και επαναξιολόγηση. Οι συγκρούσεις δεν επιλύονται πάντα και η αβεβαιότητα δεν μπορεί να εξαλειφθεί εντελώς.¹⁴ Εάν και κατά πόσο εγκαθιδρύεται και λειτουργεί ώστε να διασφαλίζει ένα ικανοποιητικό βαθμό αποτελεσματικότητας εξαρτάται από τις συγκεκριμένες συνθήκες, οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές που επικρατούν σε μια χώρα σε μια χρονική περίοδο. Αυτές άλλοτε διευκολύνουν και άλλοτε δυσχεραίνουν την ανάπτυξη του. Η ελληνική περίπτωση φαίνεται να βρίσκεται κάπου στην μέση.

3. Η πολυπλοκότητα και το ελληνικό μοντέλο ρύθμισης της βιοϊατρικής

Η ανάπτυξη της βιοηθικής στην Ελλάδα έλαβε μια ισχυρή ώθηση όταν ιδρύθηκε η Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, με τον ν.2667/1998 με αποστολή να λειτουργήσει ως κόμβος επικοινωνίας μεταξύ πολιτικής εξουσίας, επιστημονικής κοινότητας και των πολιτών. Επίσης ήταν σημαντική η ίδρυση της Εθνικής Επιτροπής Δεοντολογίας κλινικών δοκιμών που εδρεύει στον ΕΟΦ.¹⁵ Όπως χαρακτηριστικά παρατήρησε ο πρώτος Πρόεδρος της Ε.Ε.Β. Γεώργιος Κουμάντος είναι δύσκολο να καθοριστεί η αποστολή μιας τέτοιας Επιτροπής πολύ περισσότερο από την στιγμή που προέρχεται από το κράτος διότι «το Κράτος εκφράζει τη βούληση του με κανό-

¹² Ρεθυμιωτάκη Ελ. Η ρύθμιση της βιοϊατρικής και το μετανεωτερικό παράδειγμα της σχέσης του δικαίου με την ηθική, σε: Στ Τσινόρεμα, Κ Λούη (επιμ). Θέματα Βιοηθικής. Η Ζωή, η Κοινωνία και η Φύση μπροστά στις προκλήσεις των Βιοεπιστημών. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2013:171-192 και Sousa Santos (de) B. Toward a New Legal Common Sense, Law, Globalization and emancipation. LexisNexis, 2004.

¹³ Melissaris Em Ubiquitous Law. Legal Theory and the Space for Legal Pluralism. Ashgate, 2009.

¹⁴ Tamanaha B. Understanding Legal Pluralism: Past to Present, Local to Global, <http://www.jus.uio.no/smr/english/research/areas/diversity/Docs/understanding-legal-pluralism-past-to-present-local-to-global.pdf> και Ρεθυμιωτάκη Ελ. Νομικός πλουραλισμός και ιδιωτικό διεθνές δίκαιο. Η οπτική της κοινωνιολογίας του δικαίου, σε: Τιμητικό τόμο Σπ. Βρέλλη, Σε αναζήτηση της δικαιοσύνης. Νομική Βιβλιοθήκη, 2014:825-846.

¹⁵ Ιδρύθηκε με τον ν. 2667/1998 που λειτούργησε από το 2000 (ΥΑ ΔΥΓ3/89292/31.12.2003 ενσωματώνοντας Οδηγία 2001/20/ΕΚ για την εναρμόνιση των ορθών πρακτικών κατά τις κλινικές μελέτες φαρμάκων για τον άνθρωπο).

νες δικαίου ενώ οι κανόνες ηθικής προέρχονται από την κοινωνία και η τήρηση τους είναι έργο της ατομικής συνείδησης».¹⁶ Άρα εξαρχής στόχος ήταν η ανάπτυξη του διαλόγου μεταξύ των δύο και η διάχυση των συμπερασμάτων του. Ειδικότερα η Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής έθεσε ως πρωταρχικό στόχο να επισημάνει τα προβλήματα που ανακύπτουν, τις επιλογές που προσφέρονται και τις ευρύτερες επιπτώσεις που μπορεί κάθε μια να έχει ενώπιον του νομοθέτη (όταν έχουν επαρκώς ωριμάσει για ρύθμιση) αλλά και της κοινής γνώμης. Πράγματι στις γνωμοδοτήσεις και τις συστάσεις της η Επιτροπή, επεξεργάστηκε τα ζητήματα κινούμενη μεταξύ τεχνοεπιστημονικών, ηθικών και νομικών αξιολογήσεων¹⁷ καλύπτοντας διαρκώς τις συνεχείς εξελίξεις και τις νέες πρακτικές. Η διεπιστημονική ανταλλαγή λειτουργήσε και επέφερε γόνιμα αποτελέσματα. Η διαλογική αρχή επέτρεψε να αναδειχθούν οι εντάσεις μεταξύ των τριών κανονιστικών συστημάτων ενώ οι διαφωνίες όπου υπήρξαν ενσωματώθηκαν στις γνωμοδοτήσεις της Επιτροπής. Η όσμωση του επιστημονικού με τον φιλοσοφικό λόγο καθώς και η διαπραγμάτευση της πολυπλοκής σχέσεις μεταξύ αιτιών και αποτελεσμάτων όσον αφορά ειδικότερα το ελληνικό μοντέλο ρύθμισης της βιοϊατρικής, πραγματοποιήθηκε στο μέτρο του δυνατού ιδίως μετά την ανάπτυξη του θεωρητικού στοχασμού για την βιοηθική αλλά και τις νομικές ρυθμίσεις στην Ελλάδα. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην διάχυση της Βιοηθικής στους πολίτες και στην ευαισθητοποίηση των μαθητών. Τα τελευταία χρόνια όσο πιο πολύ γίνεται αντιληπτή (πολλές φορές εκ των υστέρων) η ανάγκη μιας συνολικής οργάνωσης και εποπτείας της βιοϊατρικής τόσο περισσότεροι φορείς αποτείνονται στην Επιτροπή ώστε να ενεργοποιηθούν οι αρμόδιοι προς αυτήν την κατεύθυνση.

Ωστόσο προκειμένου να αποτιμηθεί το εάν και κατά πόσον η βιοηθική έχει αναπτυχθεί και λειτουργεί ως ρηξικέλευθη μορφή οργάνωσης και ελέγχου της βιοϊατρικής που διαπλέκεται με το δίκαιο στο πλαίσιο ενός ρυθμιστικού μοντέ-

λου που χαρακτηρίζει η πολυπλοκότητα πρέπει να εξετασθεί αφενός εάν συνδυάζεται η ρύθμιση με την αυτορρύθμιση, με τρόπο ώστε το νέο μοντέλο να νομιμοποιείται και να λειτουργεί αποτελεσματικά για τους άμεσα εμπλεκόμενους δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς δράσης και τους πολίτες. Εάν δηλαδή λειτουργούν οι μηχανισμοί αξιολόγησης και ελέγχου σε νομοθετικό, διοικητικό επίπεδο σε συνδυασμό με τις επιτροπές και επομένως εάν παρατηρείται κανονιστική όσμωση ηθικής και δικαίου σε συνδυασμό με τεχνοεπιστημονικούς κανόνες καλής πρακτικής. Αφετέρου πρέπει να εκτιμηθεί εάν και κατά πόσον αναπτύσσεται ένας διαρκώς ανοιχτός δημόσιος διάλογος ώστε να διασφαλίζεται όχι μόνον η ενημέρωση των πολιτών αλλά και η συμμετοχή τους στη λήψη των αποφάσεων τόσο ατομικά όσο και συλλογικά. Εξετάζοντας ειδικότερα τα θέματα στα πεδία των επιμέρους πρακτικών¹⁸ διαπιστώνεται ότι έχουν γίνει σημαντικά βήματα αλλά εκκρεμούν κάποια εξίσου κρίσιμα τα οποία και αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για να λειτουργήσει αποτελεσματικά το παραπάνω μοντέλο. Έτσι π.χ. όσον αφορά την ιατρικά υποβοηθούμενη αναπαραγωγή να μεν το κράτος έχει θέσει σε ισχύ ένα πλήρες και καινοτόμο πλαίσιο και έχει ιδρύσει μια Ανεξάρτητη Αρχή για αρμόδια για την διοικητική οργάνωση και εποπτεία των κέντρων αλλά τόσα χρόνια αργότερα δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί η διαδικασία! Ναι μεν λειτουργούν επιτροπές βιοηθικής στα περισσότερα πανεπιστημιακά ιδρύματα και ερευνητικά κέντρα ενόψει και ότι πλέον αποτελεί προϋπόθεση χρηματοδότηση από τα ευρωπαϊκά προγράμματα αλλά ακόμα δεν έχουν τεθεί σε λειτουργία οι διεπιστημονικές επιτροπές παντού στα νοσοκομεία. Ναι μεν υπάρχει νομοθετικό πλαίσιο για τις τράπεζες βιολογικού υλικού αλλά η αδειοδότηση τους παραμένει σε εκκρεμότητα. Η ενεργοποίηση του δημόσιου διαλόγου και ενώπιον των ΜΜΕ δεν γίνεται παρά αποσπασματικά ενώ δεν φαίνεται να μπορεί ακόμα να ευ-

¹⁶ Κουμάντος Γ. Προβλήματα Βιοηθικής. Αθήνα. Εκδόσεις Πόλις 2003: 11-12.

¹⁷ Βιδάλης Τ. Βιοηθική και δίκαιο: το πρόβλημα της ρύθμισης. Επιστήμη και Κοινωνία, 2002:107-118.

¹⁸ Ρεθυμιωτάκη Ελ. Η βιοηθική ως μοντέλο ρύθμισης και ελέγχου της βιοϊατρικής στην Ελλάδα: απολογισμός και μελλοντικές προκλήσεις, σε: Μ Κανελλοπούλου- Μπότη, Φ. Παναγοπούλου-Κουντατζή (επιμ.). Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική, Σύγχρονες Προσεγγίσεις και προοπτικές του μέλλοντος. Broken Hill Partners Ltd, 2014:295-317.

αισθητοποιήσει τους πολίτες ώστε να αυτοί να συνειδητοποιήσουν με ποιο τρόπο τους αφορά άμεσα. Η ανάπτυξη ενός πολύπλοκου μοντέλου οργάνωσης και ελέγχου της βιοϊατρικής, συστατικό μέρος του οποίου είναι και η βιοηθική προϋποθέτει ένα consensus επί της διαδικασίας για το ποιος δικαιούται να συμμετέχει και με ποιους

όρους στη διαβούλευση και στις αποφάσεις, στην οργάνωση και την αξιολόγηση των βιοϊατρικών πρακτικών. Η αναζήτηση του φαίνεται να συνεχίζεται ακόμα.